

SHAXS MUSTAQILLIGI PSIXOLOGIK-PEDAGOGIK KATEGORIYA SIFATIDA**Saliyeva Diloram Abdullayevna****Qo‘qon davlat universiteti****“Psixologiya” kafedrası mudiri, psixologiya fanlari nomzodi, professor****<https://doi.org/10.5281/zenodo.21428783>**

Oliy ta’limi tizimida talaba-yoshlarni tarbiyalash va o‘qitishga yangi-yangi talablar qo‘yilmoqda. Bu esa mamlakat taraqqiyotining ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy va madaniy omillari o‘zgarishi bilan shartlanmoqda. Asosiy talablardan biri - bitiruvchilari tomonidan egallanadigan umumiy va kasbiy kompetensiyalar darajasining kasbiy faoliyatning zamonaviy sharoitlariga mos kelishiga erishish, uzluksiz o‘zini o‘zi o‘qitish va o‘zini o‘zi rivojlantirishga, kasbiy karera qurishga intilishni ta’minlaydigan shaxsiy fazilatlarga ega bo‘lishni taqozo etadi.

Shu o‘rinda bu borada olib borilgan tadqiqotlar va ish beruvchilar tomonidan yosh mutaxassislarga qo‘yiladigan talablar tahlili shuni ko‘rsatadiki, ular “o‘zini boshqara olish qobiliyatiga asoslangan o‘ziga ishonch; o‘z kamchiliklarini tanqidiy baholash va yo‘l qo‘yilgan xatolarni o‘z vaqtida tuzatish qobiliyati; faoliyat jarayonida o‘zini o‘zi nazorat qilish va uni takomillashtirish qobiliyati; olingan ma’lumotlarni savodli qayta ishlash va o‘zining keyingi kasbiy rivojlanish yo‘llarini bashorat qila olish qobiliyati; axborot va vaqt tanqisligi sharoitida shoshilinch va o‘ylamasdan qilingan harakatlarni istisno etuvchi, puxta o‘ylangan qarorlar qabul qilinishi kerak bo‘lgan asosli tavakkalchilik qobiliyati; o‘z bilimlarini doimiy ravishda to‘ldirib borish va ulardan kasbiy faoliyatda foydalanish ehtiyoji” va boshqalar kabi shaxsiy-kasbiy sifatlarning rivojlanganligi bilan ajralib turishi kerak [15, 8]. Shu bilan birga, ish beruvchi e’tibor qaratadigan va yosh mutaxassis ega bo‘lishi kerak bo‘lgan asosiy fazilatlardan biri uning mustaqilligi va o‘zini faoliyatini tashkil etish qobiliyatining rivojlanganligi bilan belgilanadi.

Mustaqillikni ta’riflashga bo‘lgan mavjud yondashuvlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, ushbu tushuncha mashhur bo‘lishiga qaramay, hali ham yetarli darajada batafsil ilmiy tavsif va mazmun bilan to‘ldirilmagan. Umumiy ma’noda mustaqillik shaxsning intellektual, axloqiy-irodaviy, hissiy va axloqiy xususiyatlarini birlashtiruvchi ko‘p qirrali hodisa sifatida tushuniladi. Shu bilan birga, lug‘at va ensiklopediyalarda, xorij pedagog va psixologlarning ishlarida ushbu tushunchaning ishlab chiqilishi nazariy tahlili mustaqillik tushunchalarining to‘ldirilishida uchta asosiy yo‘nalishni ajratib ko‘rsatish mumkin degan xulosaga kelish imkonini beradi. Birinchi yo‘nalish doirasida mustaqillik, eng avvalo, qandaydir qaram emaslik sifatida tushuniladi. Shunday qilib, S.I.Ojegovning izohli lug‘atida “mustaqil” alohida mavjud bo‘lgan va boshqalarga bog‘liq bo‘lmagan deb talqin qilinadi [9]. V.V.Lopatinning izohli lug‘atida mustaqil inson mustaqil harakatlarga, qarorlarga qodir, o‘z tashabbusiga ega bo‘lgan shaxs sifatida taqdim etilgan. Bunday odam biror narsani o‘z kuchi bilan, boshqalarning yordamisiz, begona ta’sirlarsiz amalga oshiradi [7]. S.A.Kuznesovning izohli lug‘atiga ko‘ra esa, yetuklik, tashabbuskorlik va ma’naviy mustaqillikka ega bo‘lgan shaxs mustaqil hisoblanadi [6]. Mustaqillikni psixologik-pedagogik kontekstlarda o‘rganuvchi bir qator tadqiqotchilar ham xuddi shunday talqin qiladilar.

M.Yu.Kondratevning fikricha, mustaqillik shaxsning o‘z pozitsiyasini ajratib olish qobiliyatidan iborat [5]. Ye.G.Baranov shaxsning mustaqilligini “shaxsga o‘z xulq-atvorini guruh bosimidan, jamiyatda qabul qilingan u yoki bu kognitiv, baholash va madaniy stereotiplardan nisbatan mustaqil ravishda shakllantirish imkonini beruvchi o‘ziga xos xususiyat” deb hisoblaydi [1]. Mustaqillikni xarakter belgisiga kiritish mumkinligining tasdig‘ini biz G.G.Golubev va K.K.Platonovda ham topamiz. Ular uni “rahbarning topshirig‘i bo‘yicha ham, o‘z tashabbusi bilan

ham boshqalarning yordamisiz ishlash qobiliyati” deb ta’riflaydilar [10]. Ikkinchi yo’nalish vakillari mustaqillikni ta’riflashda uni insonning o’z faoliyatini rejalashtirish qobiliyati, uning tashabbuskorligi va o’zini o’zi boshqarishi bilan uzviy bog’liqlikda ko’rib chiqadilar. Ye.O.Smirnova mustaqillik deganda “qandaydir harakatlarni o’zgalar yordamisiz bajarish qobiliyatidan ko’ra, doimo o’z imkoniyatlari doirasidan chiqib ketish, o’z oldiga yangi vazifalar qo’yish va ularning yechimini topish qobiliyatini” nazarda tutadi [14].

Rossiya pedagogika ensiklopediyasidagi mustaqillik haqidagi maqola mualliflari ham uning mohiyatini “o’z oldiga ma’lum maqsadlarni qo’yish va ularga o’z kuchi bilan erishish qobiliyati” deb ta’riflaydilar [11]. Psixologlar V.N.Myasishev, V.V.Bogoslovskiy, A.G.Kovalev ham mustaqillikni xuddi shu nuqtai nazardan ko’rib chiqib, uni “o’z tashabbusi bilan maqsadlar qo’yish, ularga erishish yo’llarini topish va qabul qilingan qarorlarni amalda bajarish qobiliyati” deb bilishadi [3]. S.L.Rubinshteyn asarlarida mustaqillik “insonning katta ichki mehnati natijasi, uning nafaqat alohida maqsadlar, vazifalar qo’yish, balki o’z faoliyati yo’nalishini belgilash qobiliyati” dir. Shuningdek, o’z faoliyatini rejalashtirish, boshqarish va faol amalga oshirish qobiliyati sifatida taqdim etilgan [12]. P.M.Yakobson ushbu pozisiyani to’ldirib, mustaqillik deganda o’z xatti-harakatlari va harakatlarini aniqlashni ham tushunishni taklif etadi. Biroq, u shuni ta’kidlaydiki, bunda to’plangan hayotiy tajribaga, mavjud bilim bazasiga va qat’iy e’tiqodga tayanish hamda bajariladigan faoliyat haqida tasavvurga ega bo’lish zarur [18].

Uchinchi yo’nalish doirasida faoliyat yurituvchi tadqiqotchilar mustaqillikni shaxsning o’z faoliyati va xulq-atvori uchun shaxsiy javobgarlik hissida namoyon bo’ladigan xususiyati sifatida tavsiflaydilar. Ushbu tushunchaga muvofiq, V.D.Ivanov mustaqillikning yetakchi komponenti har kimning o’z harakatlari va xatti-harakatlari uchun javob berish zarurati va majburiyati ekanligini aniqlashtiradi. Hozirgi kunda olimning pozisiyasi eng dolzarb bo’lib bormoqda. U mustaqillik uchun yuqori darajadagi intizom zarurligini, majburiyatlarni mas’uliyat bilan bajarishdan tashqari, ijtimoiy va kasbiy faoliyatga ijodkorlik elementlari ham kiritilishini ta’kidlaydi [2]. S.Golovinning ta’rifiga ko’ra, mustaqillik - bu “tashabbuskorlik, tanqidiylik, o’zini munosib baholash va o’z faoliyati hamda xulq-atvori uchun shaxsiy mas’uliyat tuyg’usida namoyon bo’ladigan shaxsning umumlashtirilgan xususiyatidir” [13]. Muallif “shaxsning mustaqilligi fikr, his-tuyg’u va irodaning faol ishlashi bilan bog’liq”ligiga urg’u beradi. A.Reber ham mustaqillikni xuddi shu yo’nalishda talqin qilib, “mustaqillikning namoyon bo’lishini atrof-muhitning tashqi omillaridan ko’ra ko’proq psixologik tabiatning ichki omillari bilan bog’laydi”. Akademik I.S.Kon shaxsning mas’uliyatni, o’z xatti-harakatlari va qarorlarining oqibatlari uchun javob berishga tayyorligini nazarda tutuvchi xususiyatini mustaqillikning asosiy nuqtasi deb hisoblaydi [4]. V.I.Shaparning ishlarida ham ta’kidlanishicha, “mustaqillik insonning o’z xulq-atvoriga mas’uliyatli munosabatda bo’lishini, nafaqat tanish muhitda, balki nostandart qarorlar qabul qilishni talab qiladigan yangi sharoitlarda ham ongli va tashabbuskorona harakat qilish qobiliyatini nazarda tutadi” [17].

Ko’rib turganimizdek, ushbu yo’nalish tarafdorlarining aksariyati mas’uliyatni tushunishda uning ichki lokus-nazorat mahsuli ekanligiga urg’u beradilar. Biroq shuni ta’kidlash kerakki, tadqiqotchilar qaysi yo’nalishga mansub bo’lishidan qat’iy nazar, mustaqillik shaxsning yetakchi fazilatlaridan biri bo’lib, u insonning pozitsiyasini belgilash, shaxsiy rivojlanish va ijodkorlik yo’nalishida harakatlanish imkonini beradi. Bu esa oxir-oqibat o’zini o’zi takomillashtirishga intilishni amalga oshirishga olib keladi.

Mustaqillikning barcha keltirib o'tilgan talqinlarini hisobga olgan holda, taqdim etilgan uchta yo'nalishning har birida ushbu hodisani tushunishning oqilona tarkibiy qismlari mavjudligini ta'kidlaymiz. Avvalo shuni nazarda tutish kerakki, mustaqillik ham, rejalashtirish qobiliyati ham, o'z xatti-harakatlari va harakatlari uchun mas'uliyat ham eng muhim asosiy komponentlar bo'lib, ular aynan majmuada mustaqillikning eng mazmunli talqiniga da'vo qilishi mumkin. Aynan shunday majmuaviy ko'rinishda talaba-yoshlarda qo'yilgan maqsadlarni amalga oshirish uchun zarur bo'lgan ijtimoiy, psixologik, kasbiy fazilatlarini shakllantirishga ta'sir qiladi.

Shunday qilib, mustaqillik doimiy ravishda rivojlanib boruvchi shaxsiy sifat bo'lib, u bilim olish uchun maqbul sharoitlarni yaratadi va buning natijasida yoshlarda yangi sharoitlarga moslashish, o'zini o'zi faollashtirish, muloqot ko'nikmalarini rivojlantirish, hozirgi va kelajakda o'ziga ishonch, hayotda, kasbiy sohada o'z o'rnini aniqlash jarayonlari yanada muvaffaqiyatli kechadi. Aynan shu sifat insonning shaxs sifatidagi muvaffaqiyatiga asos bo'ladi. Ya'ni, zamonaviy sharoitlarda mustaqillik shaxsning alohida talab qilinadigan xususiyati sifatida qaralishi mumkin. Bu mutaxassisning faollik, optimizm, tashabbuskorlik, qat'iyatlilik, tadbirkorlik, ijtimoiy muhim muammolar va umumiy kasbiy vazifalarni hal qilishda belgilangan maqsadlarga erishish qobiliyatini oldindan belgilaydi.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Баранов, Е. Г. Формирование самостоятельности личности / Е. Г. Баранов // Ежегодник Российского психологического общества: материалы 3-го Всероссийского съезда психологов. 25-28 июня 2003 года. Т. 1. - Санкт-Петербург : Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2003. - С. 289-293.
2. Вульф, Б. З. Основы педагогики в лекциях, ситуациях, первоисточниках : учебное пособие / Б. З. Вульф, В. Д. Иванов. - Москва : Изд-во УРАО, 1997. - 288 с.
3. Ковалев, А. Г. Психические особенности человека : в 2 т. / А. Г. Ковалев, В. Н. Мясичев. - Ленинград : ЛГУ, 1960. - Т. 2. - 304 с.
4. Кон И. С. В поисках себя: Личность и ее самосознание / И. С. Кон. - Москва : Прогресс, 1990. - 367 с.
5. Кондратьев, М. Ю. Социальная психология / М. Ю. Кондратьев // Психологический лексикон : в 6 т. - Москва : ПЕР СЭ. 2005. - Т. 3. - 175 с.
6. Кузнецов, С. А. Большой толковый словарь русского языка / С. А. Кузнецов. - Санкт-Петербург : Норинт, 1998. - 1534 с.
7. Лопатин В. В. Русский толковый словарь / В. В. Лопатин. - Москва : Русский язык, 2000. - 831 с.
8. Мельситов, В. В. Ценностные притязания современного рынка труда к молодым специалистам / В. В. Мельситов, Н. Л. Сергиенко, Н. В. Хлабыстова // Научные труды КубГТУ - 2016. - № 15. С. 191-204.
9. Ожегов С. И. Толковый словарь / Ожегов С. И. - URL: <https://slovarozhegova.ru/>, свободный (дата обращения: 24.03.2019).
10. Платонов, К. К. Психология / К. К. Платонов, Г. Г. Голубев. - Москва : Высшая школа, 1973. - 256 с.
11. Российская педагогическая энциклопедия : в 2 т. / под ред. В. Г. Панова. - Москва : 1993 г. - URL: <http://niv.ru/doc/dictionary/pedagogical-encyclopedia/index.htm> (дата обращения:

24.03.2019).

12. Рубинштейн, С. Л. Принцип творческой самодеятельности / С. Л. Рубинштейн // Избранные философско-психологические труды. - Москва, 1997. - 438 с.
13. Словарь практического психолога / под ред. С. Головина. - URL: <https://www.e-reading.by/book.php?book=15324> (дата обращения: 24.03.2019).
14. Смирнова Е.О. Детская психология: учебник для пед. вузов / Е.О.Смирнова. - Санкт-Петербург : Питер, 2009. - 304 с.
15. Требования работодателей к системе профессионального образования / Е.М.Авраамова [и др.] // Серия «Управление. Финансы. Образование». - Москва: МАКС Пресс, 2006.
16. Чебровская С. В. Понятие самостоятельности в психолого-педагогической науке / С.В.Чебровская, Т.В.Самодурова, С.А.Тараненко // Самостоятельность личности: история, теория, практика: монография. - Комсомольск-на-Амуре, 2007. - С. 13-20.
17. Шапарь В. Б. Современный курс практической психологии, или Как добиваться успеха / В. Б. Шапарь // Книжный клуб «Клуб семейного досуга». - 2011.
18. Якобсон П. М. Психологические проблемы мотивации поведения человека / П. М. Якобсон. - Москва : Просвещение, 1969. - 317 с.